

ENRIC DILMÉ
dr. arquitecte

RICARDO BOFILL A ANDORRA

El primer arquitecte espanyol amb veritable projecció internacional després de la postguerra ha estat, sense dubte, **Ricardo Bofill Levi** (1939). N'hi va haver, com **José Antoni Coderch de Sentmenat**, que començaven a ser reconeguts per la premsa especialitzada, sobretot italiana, però cap amb obra fora de la península. Bofill, per contra, a la dècada dels setanta, amb poc més de trenta anys, era un figura emergent del panorama arquitectònic europeu amb grans encàrrecs tant en el seu país com a França. Com recorden dos dels seus amics, **Oriol Bohigas**¹ i **Oscar Tusquets**², aquesta fulgurant trajectòria professional havia estat impulsada per uns pares que es desviaven per promocionar-lo i un fill que posava tot el seu geni per materialitzar-lo. Com el batejà l'escultor **Xavier Corberó**, jugant amb el cognom, era un **Bon-fill**. Es tractava d'una família culta de l'alta burgesia barcelonina que, com dirà el pintor **Xavier Valls**, pare del que va ser primer ministre francès **Manuel Valls** (2014-2016): *Allà on trobaves els Bofill tot prenia un altre caire: he conegut poca gent tant encantadora. La Maria Levi era una dona amb una personalitat captivadora igual que, a la seva manera, l'Emili.*

Com hem vist, la peça clau era la mare, **Maria Levi**, jueva veneciana de seductora personalitat que estava en totes les iniciatives culturals barcelonines. Tant és així que una *patum* de la cultura catalana com **Josep Maria de Sagarra**³ li va dedicar un tercet: *Tu tens dos ulls que son ònix en flama / Tu pots mirar les coses amb el cor / Perquè portes el cor a la mirada.* A ella es sumava el pare, **Emilio Bofill**, doctor en arquitectura i gerent d'una empresa constructora de prestigi. A l'empenta d'un, els contactes de l'altre i el treball a l'ombra de la germana **Anna** la seva precocitat va despertar el recel del panorama arquitectònic barceloní. En paraules de **Tusquets**: *Ricardo Bofill era a principios de los años sesenta un joven arogante que inevitablemente tenía que provocar nuestra envidia. Mientras nosotros, aún en la Escuela de Arquitectura, nos debatíamos con asignaturas como Arquitectura Legal o Cálculo de Instalaciones, él -apenas un año mayor- ya hacía obras notables*⁴. Tusquets es refereix als edificis de vivendes del carrer J. S. Bach de Barcelona que, segons recorda, no despertava el mateix entusiasme en Federico Correa, amb el que treballava d'ajudant: *no entendía cómo un experimento tan sobado podía causar tanto revuelo, que todo tenía que deberse a la persuasiva campaña de relaciones públicas promovida por el padre de Ricardo, Emilio.*

L'empenta de Bofill no va necessitar ni tant sols del títol d'arquitecte. Havia començat els estudis a **Barcelona** i, després d'alguna topada amb la policia franquista, els pares l'enviaren a **Ginebra**, aprofitant que havia estudiat al **Lyceé Français**. No va durar gaire i al principi de la dècada dels seixanta ja estava de tornada per encetar una reeixida carrera amb els primers encàrrecs a l'estranger com ara els d'**Andorra**.

¹ O. Bohigas, *Ricard Bofill, David Ricardo i el Parc de l'Escorxador en Combat d'Incerteses*, *Dietari de Records*, 1989.

² O. Tusquets, *Ricardo Bofill en Amables personajes*, 2017. Dels dos llibres citats hem estret bona part de la informació que exposem.

³ Ibidem.

⁴ Ibidem. La seva arrogància la van comentar en l'article: *Cronologia d'un projecte: El Santuari de Nostra Senyora de Meritxell* quan Pere Aixàs recordava que Bofill va dir al Consell General, al defensava el projecte, que era un dictador de l'arquitectura i què no admetria crítiques.

ENRIC DILMÉ
dr. arquitecte

LES OBRES ANDORRANES

Deixant a banda la possible participació en la planificació volumètrica de les **vivendes de la CASS a Prada Casadet** (1983) -per no haver trobat res més que les indicacions de **Pere Aixàs**- els dos grans projectes de Bofill al nostre país han estat el **Santuari de Nostra Senyora de Meritxell** i el **complex turístic de la Comella**. A través d'ells podrem resseguir la visió arquitectònica i urbanística del famós arquitecte en aquelles dècades.

SANTUARI DE NOSTRA SENYORA DE MERITXELL

Els primers treballs de Ricardo Bofill a Barcelona eren exemples del que s'ha denominat **Escola de Barcelona**. Les cases del carrer **J. S. Bach**, del carrer de **Nicaragua** i de la **plaça Sant Gregori** eren hereves del **Moviment Modern**, quelcom que transmetien professors de l'Escola d'Arquitectura com Coderch, Sostres, Correa, Milà, Bohigas... Ara bé, les següents obres com ara **La Manzanera** a Calp o el famós **Walden 7** de Sant Just Desvern van tendir a l'exabrupte formal i, amb els encàrrecs gals, va derivar en l'exabrupte estilístic. Bohigas dirà: *a França, en Bofill ha aconseguit la paròdia més estranya -més oportunista i més intel·ligent- d'allò que els ignorants en diuen arquitectura "clàssica": Marne-la-Vallée, Montparnasse, Montpeller, etc.*

Les tres fases inicials de Bofill: 1. Escola Barcelona: Ex. Edifici de vivendes al carrer S. J. Bach de Barcelona (Pinterest); 2. Exabrupte formal: Ex. Walden 7 a Sant Just Desvern (Boluddhabcn.com) ; 3. Exabrupte estilístic: Ex. Les Espaces d'Abraxas a Marne-la Vallée (arcdaily.com).

ENRIC DILMÉ

dr. arquitecte

Per Bohigas aquesta deriva revisionista tenia, doncs, un rerefons oportunista que va poder comprovar fefaentment al 1985 en la presentació de l'obra de **Tom Wolf: From Bauhaus to our house** al COAC quan Tusquets va dir: *Això de l'arquitectura, aquests darrers anys s'ha convertit en una successió de competències. És com si hi hagués només una barca on hi caben 30 passatgers. O ets a la barca o t'ofegues. Avui, per fer alguna cosa important, encara que sigui a Hostafrancs o a Torelló, cal estar en aquesta limitadíssima barca internacional, en la qual, per cert, és molt difícil d'entrar-hi si no ets un postmodern bel·ligerant*⁵.

L'afirmació de Tusquets feia temps que Bofill la tenia clara i, per això, era l'únic espanyol a la "nau" arquitectònica internacional. De fet el mateix 1985 el seu conjunt **Les Espaces d'Abraxas** a Marne-la-Vallée, París, va servir d'escenari a la distòpia **Brazil** de **Terry Gilliam** -antic component de **Monty Python**- i, al 2013, a la segona entrega de **The Hunger Games: Catching Fire**.

El projecte del Santuari va tenir un desenvolupament ben curiós que hem intentat explicar en l'article **Cronologia d'un projecte: el Santuari de Nostra Senyora de Meritxell** (veure article en el blog de la nostra web). Recordem que abans del tràgic incendi de 1972 va haver un concurs d'idees que no va tirar endavant però que ja apuntava propostes que després van agafar força com ara el tema del llac. Després de la destrucció del temple, el **Consell General** va convidar a un grup d'arquitectes dels qual va sortir un equip format per: el **Taller d'Arquitectura de Bofill**, el despatx **MBM de Bohigas** i els arquitectes locals **Pere Aixàs** i **Albert Pujal**.

La proposta que van presentar partia, segons ells, d'una *idea fonamental* que consistia en un recorregut monumental que unia, de cim a cim, els dos extrems de la vall. Sobre el riu es creava un llac amb un carrer-pont definit com: *el nucli fonamental del conjunt*. A la vessant de **Meritxell** i a tocar del poble es dibuixava el nou Santuari, travessat pel recorregut paisatgístic. Les runes del vell temple ni tant sols es dibuixaven quedant fora de l'eix monumental que es proposava.

Dibuix reproduït en el llibret del Patrimoni Cultural d'Andorra titulat *Conjunt històric de Meritxell* on s'intueix el passeig que connectava les dues vessants de la vall.

⁵ Vide nota 1

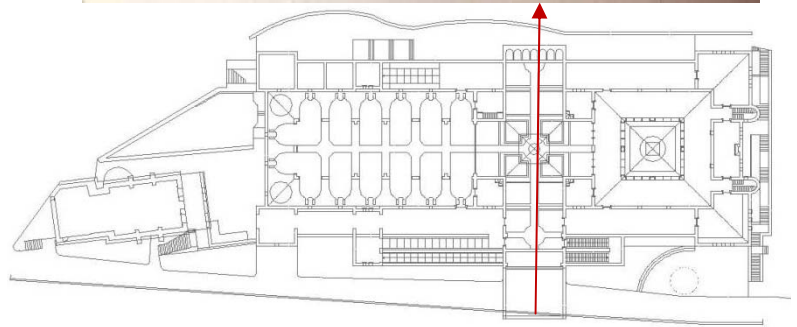
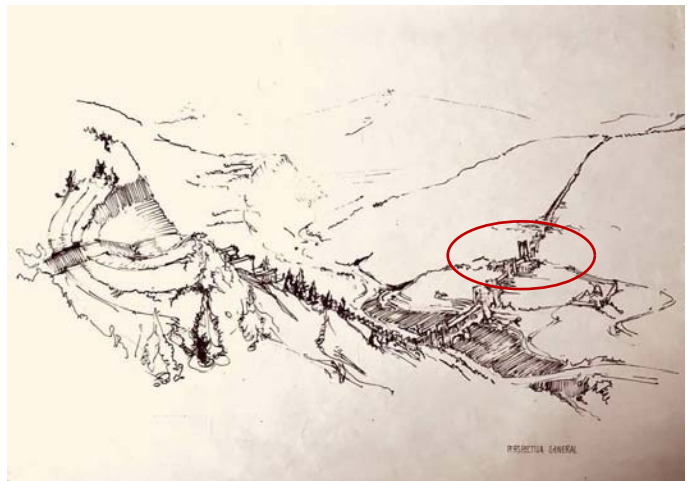
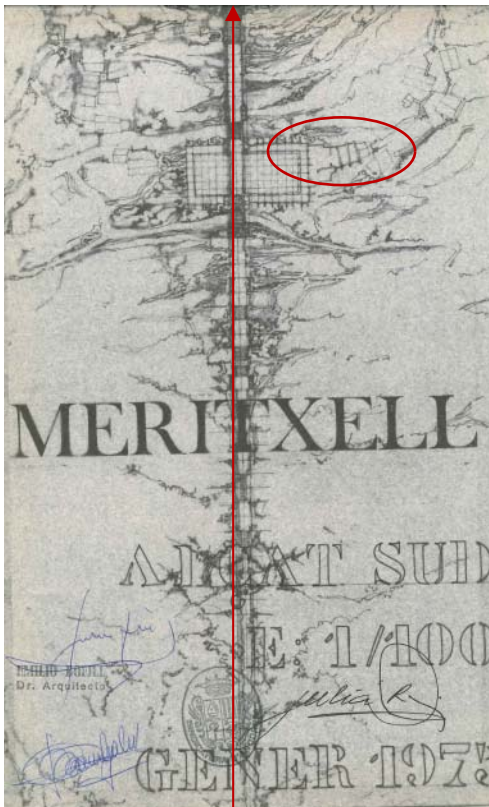
ENRIC DILMÉ

dr. arquitecte

Tot plegat explica perquè, al reduir-se el projecte a la necessitat bàsica: **el Santuari**, aquest té una disposició ben curiosa a un ulls del qui no coneix la proposta global però, perfectament comprensible resseguint els dibuixos que reproduïm més a baix. Per exemple:

1) **NOMÉS ES COBREIX LA PART CENTRAL DEL NOU TEMPLE.** Just aquella que quedava tallada per la primigènia *idea fonamental*: **el recorregut**. Si ens fixem en la caràtula (dibuix esquerra), que és ja del projecte final, la potent línia paisatgística continua present (fletxa vermella). Sense els antecedents diríem que ve de, no se sap d'on, travessa una mena de plaça porxada amb un corredor cobert i segueix sense límit. Sembla haver algun tipus de construccions abans i després d'entrar a la plaça (rectangles negres). Si mirem la perspectiva general de la proposta inicial (dibuix cantonada superior) aquella estranya recta il·limitada queda explicada com l'eix monumental tant bàsic pels autors. Els rectangles comentats serien la torre que marcant d'entrada i la torre que indica la sortida, en aquest cas el campanar. Si, finalment, veiem la planta actual (dibuix cantonada inferior) totes aquestes idees en concreten talment com si algun dia es continués amb el traçat lineal.

2) **S'ENTRA PER UN BRAÇ.** El rectangle del nou temple no té la seva entrada pels peus, just al costat de l'antiga església, quelcom que els posaria en relació creant una plaça compartida sinó, de nou, pel punt de contacte amb la línia monumental. Les runes del vell temple aparèixen al costat amb la seva planta girada respecte a l'eix monumental quedant clar que no va ser el punt de partida.

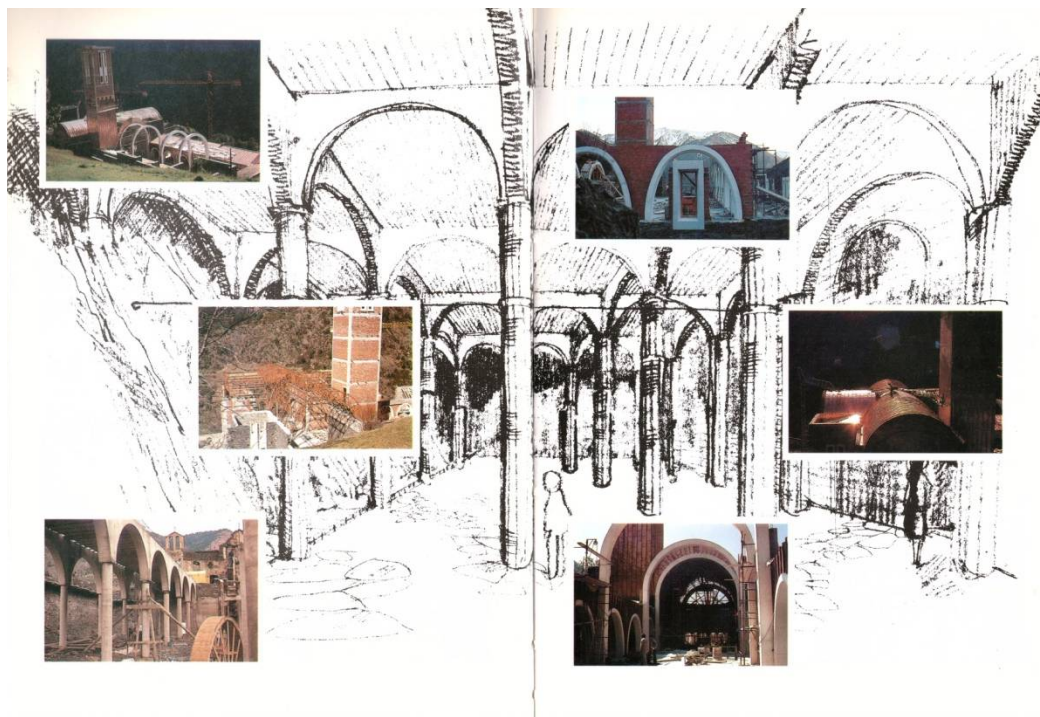
A l'esquerra caràtula del projecte final (Biblioteca del Consell General). A la dreta a dalt perspectiva de l'idea del projecte (fons Pere Aixàs) i a sota, planta actual feta pel nostre despatx amb el vell i el nou Santuari.

ENRIC DILMÉ

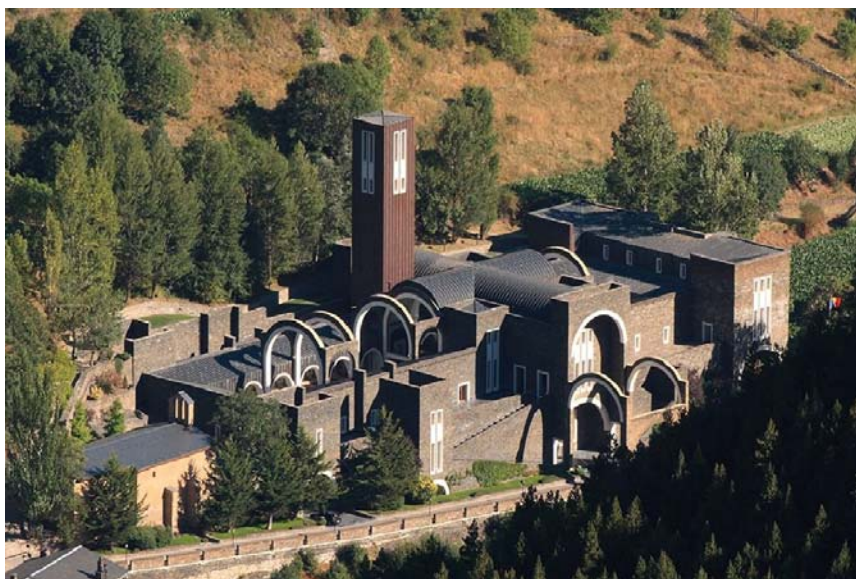
dr. arquitecte

Els documentats de l'equip d'arquitectes es van presentar sota les sigles de tots ells però sempre amb **Bofill** al capdavant que, finalment, va desenvolupar el projecte en solitari⁶ amb l'estimable ajuda d'**Yves Serra**. Les obres les va executar l'empresa **Construccions Mariné** que va fer un seguiment fotogràfic impagable que ens ha permès conèixer la materialització del Santuari.

5

Fotografies de la construcció del Santuari del llibre *Construccions Mariné 25è Aniversari*, empresa a la que agraïm la informació.

Fotografia del conjunt del Santuari de Meritxell amb la reconstrucció de l'antic temple a l'esquerra i el nou Santuari a la dreta (andorraturime.ad).

⁶ Pere Aixàs recorda perfectament com va presentar la renúncia per carta.

ENRIC DILMÉ

dr. arquitecte

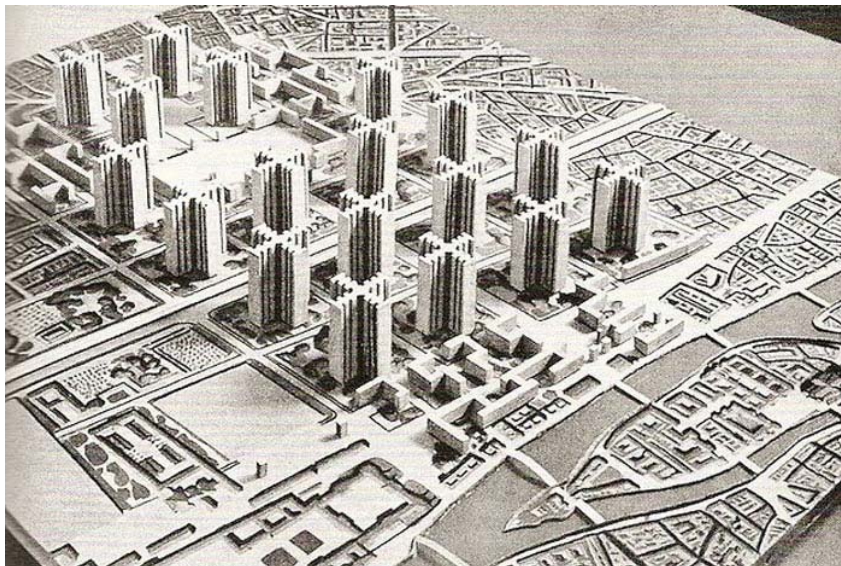
El Santuari de Meritxell s'emmarca en el trànsit cap a la **Postmodernitat** d'en **Bofill**. Com pot veure el que visiti el Santuari s'empren elements que ens recorden el **vocabulari romànic** com l'arc de mig punt, la volta correguda o la volta per aresta. També hi trobem **arcs parabòlics** que res tenen a veure amb aquest estil però que avui, mancats de cultura històrica, passen com a coetanis sense que sobtin a ningú. Tampoc sembla sorprendre l'esveltesa dels arcs aïllats quasi lamel·lifformes quelcom impossible en la construcció tradicional.

Queda clar que són referències visuals d'un romànic poc andorrà ja que de voltes de mig punt al país poques i d'aresta cap. El magnífic reportatge fotogràfic de **Construccions Mariné** també ens fa veure que es tracta de jocs formals sense utilitat estructural, talment com un *atrezzo*. En definitiva, la construcció concreta va ser com qualsevol altra de l'època -estructura de formigó, parets de tancament ceràmiques, peces prefabricades...- però l'aspecte final té regust de passat⁷. **Bofill** no va tornar a emprar aquest referent estilístic essent, en aquest sentit, la primera i l'última obra que visita el romànic ja que, tot seguit, es va decantar per **classicisme** com veurem a continuació en el **complex turístic de la Comella**.

El complex turístic de la Comella (1987)

Una de les crítiques més esteses al urbanisme del **Moviment Modern** ha estat la pèrdua de forma i de significat de les noves ciutats. Es projectaven esvelts blocs autònoms en indrets indefinits que van acabar sent zones marginals sense cap atractiu. No es feia ciutat sinó barris dormitoris amb les conseqüències socials que hem vist en els extraradis europeus. Mancaven d'espais de trobada, de relació, de gaudi, és a dir, els elements de la ciutat tradicional: **carrers, passejos i places**.

6

Maqueta de la *Ville Radieuse* (Pinterest) de **Le Corbusier (1933)** per a París on proposava arrasar amb el centre i generar una retícula de gratacels sobre illes verdes. Aquesta idea va tenir molta influència en el urbanisme occidental de postguerra. Jane Jacobs en el llibre *The Death and Life of Great American Cities* (1961) posarà el dit a la nafra al dir que la seva gran escala inhumana i els espais buits acaben amb l'atractiu d'una gran ciutat.

⁷ La estètica retro-futurista que cercava Terry Guillian en *Brazil*, (la satírica pel·lícula inspirada en el 1984 de Georges Orwell), va trobar en Les Espaces d'Abraxas a Marne-la-Vallée de Bofill l'escenari perfecte. Altres pel·lícules com la segona trilogia de *Star Wars* (1999-2005) també s'inspiraran en aquesta recerca d'evocacions del passat.

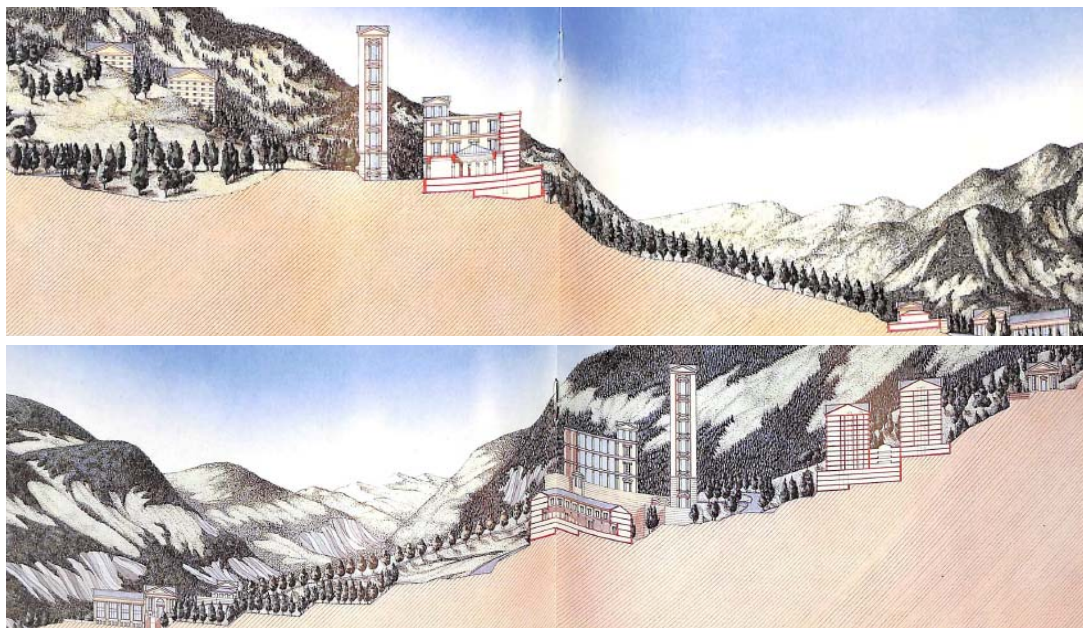
ENRIC DILMÉ

dr. arquitecte

Ricardo Bofill va entrar en el debat urbanístic europeu proposant grans conjunts edilicis dintre dels quals hom trobava tots els elements de la ciutat formalitzada: **eixos, simetries, recorreguts...** i, fins i tot, un estil reconeixible: el **neoclàssic**. Un exemple paradigmàtic que explica perfectament aquesta concepció urbanística va ser **el complex turístic de la Comella**.

Bofill ho deixava clar en la introducció de la publicació del projecte -que amablement ens ha deixat consultar **Joan Lluís Ayala de l'Arxiu Comunal d'Andorra la Vella**⁸- quan deia: *...Els problemes que sempre m'ha interessat més són els que presenta el tema de la ciutat urbana. He defensat contínuament la ciutat com a lloc de trobada i centre de la nostra civilització, malgrat els problemes que acostuma a generar... la ciutat es fa fonamentalment d'espais públics, de carrers, de places i parcs. La ciutat es fa a partir de teixits continus condicionats pel comerç i pel mode de vida dels seus habitants. La ciutat ha de viure en sí mateixa barrejant les seves funcions, creant una mescla d'usos diferents... les intervencions decidides, ràpides, fortes i puntuals són capaces de transformar positivament l'estructura de la ciutat i de crear novament riquesa.*

En el cas de **la Comella** hi havia la intenció comunal de generar un centre urbà de bell nou connectat amb el nucli existent per carretera i telefèric. Serviria per expandir la ciutat, generar noves activitats econòmiques -salut, ensenyament, centre de negocis, congressos...- i una nova estació d'esquí. La dificultat topogràfica del indret no va permetre les propostes contundents de **Bofill** i de fet en la publicació comentada ja diu: *...tenint en compte el caràcter particularment abrupte de les muntanyes d'Andorra, és essencial desenvolupar idees arquitectòniques amb la major disciplina pel que fa a l'adaptació topogràfica. En cas contrari, el projecte serà excessivament costós i de mal realitzar.*

Seccions del complex de la Comella on queda palès l'orografia accidentada. Fons Arxiu Comunal d'Andorra la Vella.

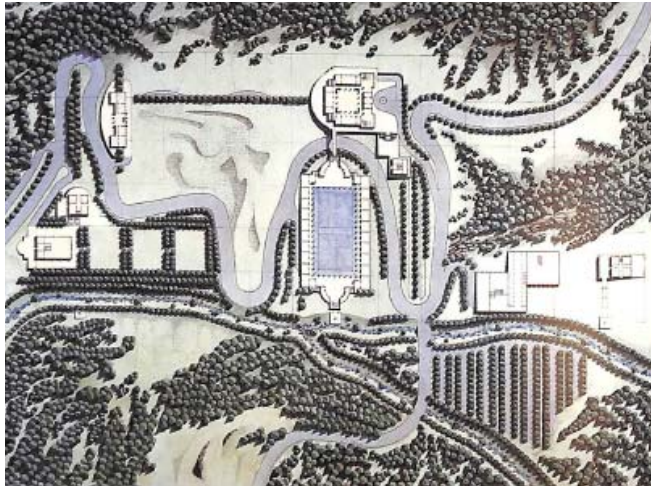
⁸ Per més informació de la publicació del projecte veure: J. L. Ayala, *La Comella. El Futur, avui. El projecte de Ricard Bofill per a Andorra la Vella*, El document del mes de l'arxiu comunal d'Andorra la Vella, desembre 2017.

ENRIC DILMÉ

dr. arquitecte

Si, per exemple, comparem el districte d'**Antigone** a Montpel·lier amb el complex de **la Comella** es veu com en aquest no es donar la mateixa rotunditat geomètrica i, per tant, no té la potència del barri francès. L'eix central i la simetria especular d'**Antigone** són impossibles en terrenys tant abruptes. **Bofill** resol el problema disgregant les peces, quelcom que no feia però, aquí, la topografia manava. El màxim que pot formalitzar és un centre, amb un eix paral·lel a les corbes de nivell, i la resta de peces les disposa com bonament pot.

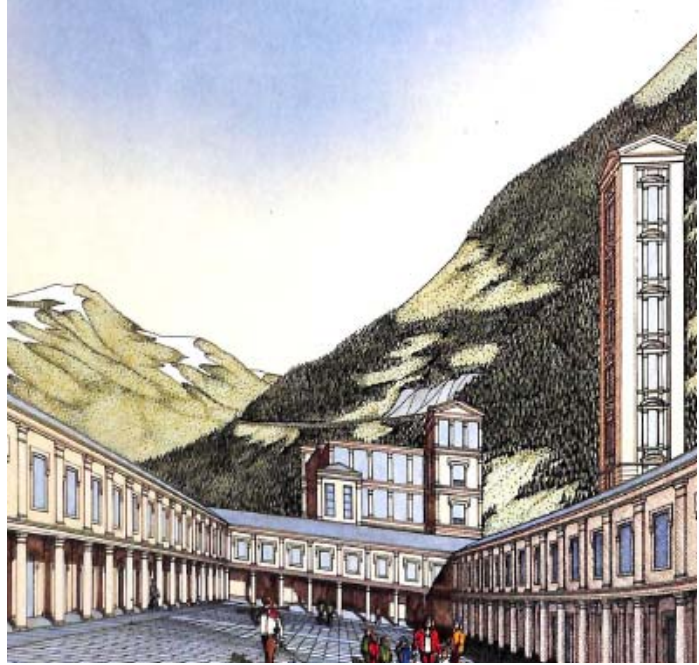
Antigone a Montpel·lier i la Comella a Andorra la Vella. Queda clar la importància de la topografia en la resolució de la implantació. RicardoBofill.com i Arxiu Comunal d'Andorra la Vella.

El centre que estructura **Bofill** està format per una plaça porticada de planta rectangular lligada, a través d'un arc de triomf, a un centre de congressos i tot plegat presidida per una torre. Una alineació de peces arquitectòniques reconeixibles que, però, queda diluïda per la magnitud de la vessant.

ENRIC DILMÉ

dr. arquitecte

Vista frontal del conjunt on quedar palès que la natura pot amb l'arquitectura. Vista de l'interior de la plaça.
Arxiu comunal d'Andorra la Vella.

9

Pel que fa al llenguatge ha emprat **Bofill**, després de l'èxit dels seus treballs francesos, ja s'havia decantat pel **neoclassicisme decimonònic**, tot i que era quelcom aliè al país. Ho va deixar escrit en el llibret de presentació del projecte: *...Es va decidir que, per a un centre urbà d'aquestes característiques, l'estil havia de ser culte, modern, sofisticat i transeuropeu. No es podia caure en el regionalisme o el folklorisme o imitar les construccions muntanyenques, essencialment populars.*

Curiosament, pocs anys abans, s'havia portat endavant una operació d'eixample urbana, també de nova planta, intentant reproduir referents existents però, aquest cop, mirant cap a l'arquitectura tradicional: **la pleta d'Ordino** (**A. Pujal i R. Ribalta**, 1980). Mateixos propòsits amb llenguatges diferents.

Gualbert Osorio, corresponsal del diari espanyol **La Vanguardia**⁹, escrivia en les pàgines de cultura que a alguns dels assistents a la presentació del projecte li va semblar com quelcom *montserratí*. La referència al monestir benedictí devia venir de l'aspecte classicista que va adquirir l'abadia després de la intervenció, a principi del segle XX, de **Josep Puig i Cadafalch**¹⁰ (1923-1930) immers de ple en el **Noucentisme**.

El complex de la Comella no es va tirar endavant i no sabem si Bofill va quedar content del projecte ja que, a diferència del Santuari, no apareix en la seva plana web (ricardobofill.com) talment com si no hagués existit.

⁹ La Vanguardia, 11 de gener de 1988. Ens hem assabentat d'aquesta crònica periodística gràcies a Andrés Luengo.

¹⁰ Per saber de l'obra andorrana de Puig veure al blog de la nostra web l'article *Josep Puig i Cadafalch a Andorra*.

ENRIC DILMÉ

dr. arquitecte

En tot cas la proposta andorrana era un exemple més de la seva manera de veure el creixement urbà. Va voler combatre la impersonal proposta del **Moviment Modern** amb importants entitats formalitzades que superessin l'estesa anodina d'edificis aïllats. Per alguns dels seus detractors el problema ha estat que els seus *districtes* tornen a ser ens autònoms deslligats de la ciutat. Es canviava d'escala, d'estructura i d'estil arquitectònic però no es resolía el problema. Per gent com Bohigas¹¹ el camí calia cercar-lo en la modernització de la morfologia tradicional com van intentar **Vittorio Gregotti** i **Alvaro Siza** en el IBA de Berlín (1981-1987), **Robert Krier** en Amiens (1987) o els mateixos **MBM** a la Vila Olímpica de Barcelona (1992).

RICARDO BOFILL TALLER DE ARQUITECTURA Director del projecte: Peter Hodgkinson Arquitectes:

Nathalie Hollevoet, Patricia Padilha, Gregory Baird
Maquetes d'estudi: Carles Martínez
Maqueta: Josep Mohedano
Reprografia: Josep M.ª López-Petit
Secretaria: M.ª Jesús Oyaga

Presentació

La Mercantil Arquitectònica, S.A.
Fernando Trueba, Josep Lloberas
Disseny i coordinació de l'exposició: Bartomeu Cruells
Marcs: Ramona Adzerias
Fotografies: Sabaté, Miracle
Laboratori: Clickflash, Manual color.
Projecció Laser: Kremesa
Impressió: Litografia Rosés
Fotocomposició: Tecfa®
Gravats: Fimar

Video

Realització: Josep M.ª Aragonès, Joaquim Figueras
Helicòpter: TAF
Estudis: Filmtel

10

Les propostes de **Ricardo Bofill** solen ser documents molt elaborats i extraordinàriament ben presentats. Sempre s'ha rodejat de grans professionals de molts diversos àmbits: filòsofs, poetes, cineastes... En el cas del complex de la Comella (reproduït a sobre) podem destacar el seu director **Peter Hodgkinson**, arquitecte i bateria de jazz anglès veritable mà drete de Bofill i, en la part audiovisual, **Fernando Trueba** que, tal com va apuntar **Albert Villaró** a **J.L. Ayala** podria tractar-se del famós cineasta espanyol. Com diu **Tusquets**: *Lo he afirmado en repetidas ocasiones: considero a Bofill un genio, aunque no sepa muy bien de qué disciplina*¹².

ENRIC DILMÉ
dr. arquitecte

T. +376 869 558 • www.enricdilme.com

¹¹ Vide nota 1

¹² Vide nota 2